

УДК 82-94

Я 22

Оксана ЯВОРСЬКА

СУБ'ЄКТ ПАМ'ЯТІ ТА ЙОГО НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ В МЕМУАРИСТИЦІ

У статті зроблено спробу проаналізувати можливі наративні стратегії пам'яті в мемуаристиці. Увагу автора зосереджено, зокрема, на залежності нарації від суб'єкта пам'яті, його свідомості, процесів побудови ідентичності, на яких ґрунтується презентація власного мнемодосвіду.

Ключові слова: мемуаристика, пам'ять, суб'єкт пам'яті, наратор, наративні стратегії пам'яті.

Постановка проблеми. У дослідженнях світової гуманітаристики другої половини ХХ – початку ХХІ ст. актуалізувалася проблема пам'яті. Це пов'язано з активними державотворчими та націєтворчими процесами, а відтак – із потребою осмислити історичне минуле та загалом суспільну свідомість у процесі формування національної ідентичності. За таких умов широкої популярності набула «література факту»: спогади, мемуари, біографії, свідчення, щоденники тощо.

Науковці відзначають подвійну сутність «літератури факту»: з одного боку, документ становить неодмінну ознаку таких творів, їхню домінанту, а з другого, – важливим є авторське бачення цього документа, безпосередньо залежне від суб'єкта пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Услід за спогадами очевидців про минуле в світовій гуманітаристиці почали з'являтися наукові розвідки, присвячені спогадам як інструментам пам'яті.

Серед найбільш значущих, з погляду міждисциплінарних досліджень, праць із цієї проблеми варто назвати розвідки А. Бергсона, М. Хальбвакса, П. Нора, Я. Ассмана, А. Ассман, П. Рікера. Стосовно сучасних українських дослідників у галузі літературознавства, то до проблеми пам'яті й нарації зверталися О. Палій, Д. Мазін, М. Мацькович.

Французький філософ Анрі Бергсон ще наприкінці ХІХ ст. стверджував, що за аналізу спогадів важливе значення має те, ким є суб'єкт пам'яті сам собою та ким він може бути стосовно мемуарів [1]. Натомість інший французький філософ, Поль Рікер, у праці «Пам'ять, історія, забуття» (2004) вважає помилковим акцентувати лише на тому, «хто згадує?», пропонуючи звернути увагу й на те, «про що ми згадуємо?»: «Повне ототожнення пам'яті з людським «я» – це наслідок підвищеної суб'єктивності» [3, 27]. На думку філософа, існує неоднозначний зв'язок між історичною оповіддю (нарративом) і досвідом суб'єкта пам'яті в часі, від якого залежить індивідуальне та колективне розуміння минулого та його проекція на теперішнє. Розмірковуючи над репрезентацією минулого в пам'яті, Рікер акцентує на її залежності від способів розповіді суб'єкта, тобто від його нарративної стратегії [3].

Метою розвідки є визначення понять «суб'єкт пам'яті», «нарративні стратегії пам'яті» на основі дослідження Поля Рікера, а також аналіз можливих нарративних стратегій в мемуаристиці.

У широкому розумінні суб'єкт пам'яті – це особа, яка володіє певними знаннями (фактами й інформацією), розпоряджається ними й може використовувати їх у щоденній практиці. Отже, це конкретна наділена пам'яттю особа, що свідомо оперує нею чи більш/менш свідомо нею керується. Поль Рікер зауважив, що спогади можна віднести до різних граматичних суб'єктів, і відповідно до цього визначив три основні «атрибутивні суб'єкти спогадів: я, група, близькі» [3, 22]. Останнє дало підстави авторові стверджувати, що в мемуаристиці, крім індивідуального суб'єкта пам'яті, є ще колективний суб'єкт, який теж може здійснювати нарацію про своє минуле, зокрема, й про «накопичені символічні рани, які вимагають загоєння» і які здатні «згуртувати цілі нації» [3, 127]. Для нас у цьому дослідженні важливим є не тільки

сам суб'єкт пам'яті, але й пам'ять суб'єкта і пов'язані з нею нараційні стратегії пам'яті.

У літературі особа автора зводиться до ролі адресанта конкретного твору, тому в позатекстовому вимірі можемо ототожнювати її з суб'єктом пам'яті, наприклад, автор нотатника або автор автобіографічних спогадів. Цього типу відношення можна представити схемою «**суб'єкт пам'яті (автор) – текст**». Відповідно на рівні тексту можливості локалізації суб'єкта пам'яті набувають більш складного характеру. Тут суб'єкт пам'яті може ототожнюватися не тільки з головним, але й з другорядним наратором (нараторами) і навіть з образами. Тож у літературному творі може бути як один суб'єкт пам'яті, так і кілька.

Для «літератури факту» характерний наратор, який представляє свій або чужий внутрішній світ і передає стани власної або чужої свідомості, керуючись суб'єктивним баченням явища в пам'яті або з пам'яті. У центрі уваги творів такого взірця перебуває суб'єкт пам'яті незалежно від того, чи він є наратором спогадів, чи тільки зображуваним об'єктом.

У мемуаристиці важливого значення набуває перспектива спогадів, тобто така позиція, з якої виконується презентація мнемічного досвіду. Можемо виділити два способи такої презентації: безпосередньо через «я» оповідача (нарація від першої особи) та опосередковано через «я» об'єкта спогадів (нарація від третьої особи). Перспектива пам'яті стає точкою зору суб'єкта пам'яті незалежно від того, чи він виконує презентацію власної пам'яті, чи її презентує наратор або герой, який має доступ до пам'яті самого суб'єкта. Отже, способи презентації пам'яті в мемуарах можна представити такими двома формулами:

1. суб'єкт пам'яті (наратор-герой) – пам'ять – зображувана дійсність;

2. наратор – суб'єкт пам'яті (герой) – пам'ять – образ, подія, ситуація тощо.

Важливо мати на увазі, що відношення між оповідачем і суб'єктом пам'яті можуть бути більш чи менш ускладненими. Це залежить від ситуації спогадування, у якій перебуває наратор в процесі евакуації образів пам'яті, що й мотивує нарацію.

Перспектива спогадів викликана психологічною позицією, з якої нарація відображає індивідуальну свідомість наратора або героя. Така перспектива є внутрішньою позицією самого суб'єкта пам'яті або також «обізнаного спостерігача, який має змогу проникати в його внутрішній світ» [4, 21]. Дійсність, представлена крізь призму свідомості суб'єкта пам'яті, має пізнавальний характер, тоді як сама візія світу (його креація) залежить від безпосереднього суб'єкта або обізнаного спостерігача.

Суб'єкт пам'яті зазвичай асоціюється в нас з конкретною людиною. Ми можемо ідентифікувати цю людину завдяки автопрезентації власного внутрішнього світу, пережитого досвіду, ідентичності, свідомості й пам'яті або через презентацію людини кимось іншим. Таке оповідання про себе самого або про іншого і є формою нарації. Говорити про своє життя або про життя інших означає здійснювати більш/менш правдивий акт нарації. Тож нас цікавить передусім оповідь про внутрішній стан суб'єкта пам'яті, а тому фокусуватимемо нашу увагу навколо мнемічного досвіду, вписаного в цю нарацію.

Під нарацією Рікер розуміє оповідь, яка впорядковує і структурує пережиті події, точніше кажучи внутрішній психічний досвід людини. Тільки оповідаючи, ми можемо надати цілісності своєму внутрішньому світові та навколишній дійсності. Окрім того, оповідь – це пізнавальна репрезентація минулого, що пам'ятається. Така оповідь можлива лише за умови пам'яті, про що писав Кордис: «Існує тісний зв'язок між пам'яттю, нараційними структурами та свідомістю суб'єкта, оскільки пам'ять, нарація і свідомість взаємопов'язані» [6, 27]. Зв'язок нарації й пам'яті реалізується в дуальних процесах або в пам'яттево-нараційних актах, де спогад є оповіданням, а оповідання спогадом. Пам'ять кожного окремого суб'єкта індивідуальна й неповторна, не зважаючи на те, що акти спогадів-оповідей, побудовані, на перший погляд, за однією схемою. Оригінальність нарації пам'яті простежується на рівні тексту, коли суб'єкт пам'яті через посередництво думки й письма намагається різними способами відтворити в мові пережитий мнемічний досвід. Те саме явище ніколи не буде однаково представлене різними людьми в їхній індивідуальній пам'яті, а тим більше у їхній текстовій реалізації. Мало того, те саме явище в пам'яті кон-

кретного суб'єкта може бути щоразу іншим в черговому психологічному акті його відтворення, а отже, й по-різному представлене в різних оповідях навіть того самого суб'єкта пам'яті.

Рікер протиставляє нарації пам'яті історичним нараціям і трактує їх як два якісно різні способи репрезентації минулого [3, 35]. У нашому дослідженні нас цікавитимуть саме нарації пам'яті, які Рікер визначає як усні нарації. Тож існує тісний взаємозв'язок між пам'яттю, нараційними стратегіями і суб'єктивною свідомістю. Зв'язок «пам'ять – нарація» здійснюється в дуальних процесах «спогадування – оповідання», де спогадування є оповіданням, а оповідання-спогадуванням.

Усі ці гіпотези й тези, пов'язані з пам'яттю та оповіддю, можна звести до поняття «нарація пам'яті», запропонованого Полем Рікером. На переконання вченого, саме вони становлять структурне ядро прози пам'яті. Поняття «нарація пам'яті» Рікер визначає як «нараційне розуміння артикуляції спогадів у пам'яті» певного суб'єкта. Французький філософ протиставляє нарацію пам'яті історичним нараціям, мотивуючи це відмінністю у представленні дійсності, що однак не означає, що історичні нарації позбавлені елемента пам'яті. За Рікером, нарація пам'яті – це насамперед усні нарації, які ґрунтуються на «живій грі спогадів», джерело яких – спогади індивідуальних свідомостей [3, 33]. Саме усні нарації пам'яті в контексті історії культури є первинними щодо історичних (писаних) нарацій.

Літературознавці розглядають відмінність між нарацією пам'яті та історичною нарацією з погляду ситуації суб'єкта пам'яті, його обмеженого в часі і просторі бачення подій – крізь призму його суб'єктивного досвіду, тоді як суб'єкт історичної нарації здатний об'єктивно охопити широкий горизонт минулого часу й простору. Вона впливає з відмінності перспективи суб'єкта нарації пам'яті та суб'єкта історичної нарації. У мемуарах нарація пам'яті трансформує усні нарації пам'яті в письмові. Отож можна вважати, що спогади як усна нарація пам'яті є однією з простих прелітературних форм, які трансформувалися в письмову прозову форму, тобто нарація пам'яті є своєрідною транспозицією спогаду або низки спогадів.

Для мемуаристики характерне розмаїття наративних способів передачі мнемічного досвіду, тобто наративних стратегій пам'яті, до яких, на нашу думку, належать такі:

- асоціація;
- накопичення, систематизація, збереження та спогадування;
- реконструкція.

Ці способи нараційних стратегій пам'яті провідні, вони найбільш поширені в мемуаристиці, однак не єдині в прозі різних авторів. Важливо врахувати, що жоден із цих типів не спостережуваний у своєму чистому вияві, вони взаємодоповнюювані. Можна вести мову лише про перевагу однієї стратегії над іншими в конкретному прикладі нарації пам'яті.

Мемуарам про буремне ХХ століття найбільш характерний третій тип нараційної стратегії пам'яті, який ґрунтується на конструктивності пам'яті, а її найпоширенішою практикою є реконструкція. Пам'ять як реконструктор відтворює збережений зміст у побудові спогадів, є водночас реконструктором і конструктором, відновлювачем і творцем елементів спогадів, на що вказував у своїй праці Фройд [5, 72], акцентуючи на активній роботі пам'яті суб'єкта-реконструктора.

Суб'єкт пам'яті прагне реконструювати давні події, пригадати собі образи з минулого, його атмосферу й те, що сам відчував у ті чи ті моменти, хоч це не завжди можливо, оскільки в індивідуальній пам'яті суб'єкта одні образи зберігаються як цілісні, інші ж – як фрагментарні. У такому разі реконструкція образу неповна, що спричинене прогалинами в пам'яті наратора. За таких умов суб'єкт або підключає творчу пам'ять, або свідомо апелює до колективної пам'яті своєї спільноти.

Творча пам'ять підживлює індивідуальну пам'ять суб'єкта уявними елементами. Тож у реконструктивних нараціях відтворювальний характер пам'яті нерозривно пов'язаний із творчою уявою: відтворення взаємодіє зі створенням. Така реконструкція завжди репрезентує модифіковану дійсність, відмінну від реальної, баченої раніше. Саме в реконструктивному виді нарації важливу роль відіграє інтерпретація, яка впливає на збережену в пам'яті візію дійсності. Модифікація, дефор-

мація та ідеалізація дійсності в процесі реконструкції минулого досвіду можуть поставити під сумнів фактичну дійсність, тоді спогади суб'єктивної дійсності стають провідними стосовно тієї, що була насправді. Унаслідок конфронтації спогадів і дійсності остання поступається візії, створеній пам'яттю. Отож можна часто спостерегти, що реконструйоване в нарації пам'яті минуле привабливіше за актуальну дійсність.

Натомість апелювання суб'єкта до колективної пам'яті, на думку Рікера, дає змогу реконструкторові не лише заповнити прогалини у власній пам'яті, а й забезпечити «справедливу» цілісну картину минулого: «Індивідуальна й колективна пам'ять, які сприяють формуванню ідентичності особистості, породжують проблему справедливої пам'яті. А поняття справедливої пам'яті набуває сенсу внаслідок співвіднесення різних видів пам'яті. Наприклад, ХХ ст. особливо обтяжене пам'яттю про насильство і страждання, і цей досвід важко передати адекватним способом» [2, 9]. Тож часто тексти «літератури факту» свідомо пересипані цитатами з преси, фрагментами статей, листів, щоденників, чужими усними оповідями. Це, з одного боку, підкреслює непостійність і фрагментарність індивідуальної пам'яті суб'єкта, а з другого, – уможлиблює ціліснішу реконструкцію минулого.

Аналізуючи характер нараційних стратегій пам'яті, необхідно звернути увагу на проблему вибіркової пам'яті. Вибірковість – це функція пам'яті, відповідальна за відбір подій і образів у спогадах чи відбір будь-якої інформації з погляду суб'єкта спогадів. Можна впевнено сказати, що така селекція пам'яті в нарації пам'яті є постійним явищем, оскільки ми не запам'ятовуємо все і не пригадуємо всього, що є в нашій пам'яті, а вибираємо тільки те, що для нас важливе в певний момент і що можемо собі пригадати. У цьому сенсі пам'ять завжди вибіркова. Як стверджує Рікер, «оскільки не можна пригадати собі всього, то не можна й усього оповісти» [3, 84].

Селекція в нарації пам'яті – невід'ємна її характеристика, адже суб'єкт може здійснювати її більш або менш свідомо. Натомість реконструкція образу повністю підпорядкована волі суб'єкта пам'яті і здійснюється відповідно до його мети.

Від способів нараційних стратегій пам'яті залежить їх оформлення в тексті. До найпоширеніших форм в мемуаристиці належать оповідь та опис, однак досить частим явищем є також внутрішній монолог, зовнішній монолог, діалог, потік свідомості тощо. Залежно від відношення «наратор-суб'єкт пам'яті», нарація може бути оформлена як пряма або непряма мова. Нарації пам'яті можуть мати динамічний чи статичний характер, експресивний чи імпресивний, загальний чи частковий залежно від того, які форми домінують у тексті або що є об'єктом спогадів.

Висновки. Підсумовуючи наші спостереження над суб'єктом пам'яті та наративними стратегіями пам'яті в мемуаристиці і спираючись на дослідження Поля Рікера, стверджуємо, що відповідно до двох видів пам'яті – індивідуальна/колективна – в мемуаристиці наявні індивідуальний та колективний суб'єкти пам'яті. Акцентуємо, що будь-який акт спогадування має певну психологічну мотивацію, пов'язану, по-перше, зі станом свідомості суб'єкта пам'яті, по-друге, з тим, що саме є предметом спогадів суб'єкта. Саме це впливає на якість і спосіб реконструкції/конструювання ним минулої дійсності. Мнемічний досвід актуалізується залежно від ситуації і потреби суб'єкта спогадів, а це мотивує явище недостовірного пригадування про минуле. Перетворені й навіть уявні елементи минулого часто помилково й несвідомо сприймаються як складники автентичних спогадів. Тож реконструйована в пам'яті дійсність може бути значно привабливішою за фактичну, оскільки спогади часто викликані актуальним сприйняттям, конкретним образом, сном, думкою, мрією, емоцією тощо. Щоб уникнути такого суб'єктивного викривлення реконструйованої дійсності, Рікер наголошує на потребі апелювати до колективного досвіду спільноти. Процес спогадування також може мотивуватися бажанням дати свідчення про пережите минуле, бажанням залишити слід після себе. Спогади також можуть набирати форми бунту, непогодження з реальною дійсністю та плином і впливами часу.

Це лиш найчастотніші мотиви, що в кожного автора можуть набувати індивідуальних форм. Змістом пам'яті може бути все, що колись було в свідомості та підсвідомості суб'єкта пам'яті і перетворилося на його мнемічний досвід: відчуття, думки, сни, мрії, емоційні стани, ба-

жання. Однак предметом такої оповіді завжди є не тільки власна пам'ять, але й пам'ять інших – індивідуальна або колективна – менш або більш усвідомлена суб'єктом пам'яті. Феномен пам'яті, а отже, і зміст нарації пам'яті завжди ґрунтується на відтворенні того, чого вже нема.

Література

1. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / А. Бергсон ; пер. с франц. – Мн. : Харвест, 1999. – 140 с.
2. Рикёр П. Историописание и репрезентация прошлого / П. Рикёр // Анналы на рубеже веков. Антология. – М., 2002. – С. 27.
3. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
4. Успенский Б.А. Поэтика композиции : Структура художественного текста и типология композиционной формы / Б.А. Успенский // Семиотика искусства. – М., 1995. – С. 7 – 218.
5. Фройд З. Воспоминание, повторение, проработка / З. Фройд // Методика и техника психоанализа. – СПб. : Алетея, 1998. – С. 266 – 272.
6. Kordys J. Pamięć i opowiadanie, w tegoż: Kategorie antropologiczne i tożsamość narracyjna / J. Kordys. – Kraków, 2006. – 217 s.

Яворская Оксана. Субъект памяти и его нарративные стратегии в мемуаристике. Статья посвящена анализу возможных нарративных стратегий памяти в мемуаристике с опорой на труды Поля Рикера. Внимание автора сосредоточено, в частности, на зависимости нарации от субъекта памяти, его сознания, от процессов построения идентичности, на которых базируется презентация собственного мнемоопыта.

Ключевые слова: мемуаристика, память, субъект памяти, нарратор, нарративные стратегии памяти.

Yavorska Oksana. Subject of memory and its narrative strategies in a the memoire literature. This article attempts at an analysis of possible narrative memory strategies in the autobiographical writings; the author focuses in particular on the dependence of narration on the memory subject, his worldview and identity-creating processes which enable presentation of the mnemonic experience.

Key words: memoires, memory, subject of memory, narrator, narrative memory strategies.